

O'ZBEKISTONDA MEHNAT MUNOSABATLARI TARIXIY TRANSFORMATSIYASI

G'ulombekov Timur

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17618282>

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston mehnat munosabatlarining tarixiy transformatsiyasi bosqichma-bosqich ilmiy tahlil etilgan. Qadimgi va o'rta asrlardagi mehnat shakllari, chor Rossiyasi mustamlakachiligi davridagi yollanma mehnat jarayonlari, sovet davridagi markazlashgan mehnat tizimi hamda mustaqillikdan keyingi bozor iqtisodiyotiga mos mehnat munosabatlarining shakllanishi yoritilgan. Shuningdek, 2017 yildan boshlab amalga oshirilayotgan modernizatsiya va raqamlashtirish jarayonlarining mehnat bozoriga ta'siri ko'rsatib berilgan. Mehnat shartnomalari, xususiyl bandlik agentliklari, masofaviy mehnat, gender tengligi hamda mehnat migratsiyasi bilan bog'liq islohotlar zamonaviy mehnat tizimining asosiy tarkibiy qismi sifatida tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari O'zbekiston mehnat bozorining global tendensiyalarga mos ravishda takomillashib borayotganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: mehnat munosabatlari, transformatsiya, bozor iqtisodiyoti, mehnat bozorini raqamlashtirish, mehnat migratsiyasi, bandlik, kasaba uyushmalari, mehnat shartnomasi, xususiyl bandlik agentliklari, mehnat huquqi, tarixiy rivojlanish, modernizatsiya.

Kirish

O'zbekiston mehnat munosabatlari tizimi ko'p asrlik tarixiy, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlar ta'sirida shakllangan murakkab institut bo'lib, u mamlakat taraqqiyotining har bir bosqichida o'zining o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turgan. Qadimgi dehqonchilik jamiyatlarida mehnatning an'anaviy shakllari va ustoz-shogirdlik munosabatlaridan boshlab, o'rta asrlardagi kasb-hunar gildiyalari, mustamlaka davrida paydo bo'lgan yollanma mehnat tizimi, sovet davridagi markazlashgan rejalashtirilgan iqtisodiyot va mustaqillikdan keyingi bozor munosabatlariga o'tish jarayoni – bularning barchasi mehnat munosabatlarining qiyofasini tubdan o'zgartirib kelgan.

Ayniqsa, sovet davrida davlatning iqtisodiy hayotidagi mutlaq hukmronligi natijasida mehnat jarayoni qat'iy markazlashtirilgan tartibga solish asosida boshqarildi, bu esa mehnat munosabatlarining ma'muriy-buyruqbozlik xarakterini kuchaytirdi. Mustaqillik yillarida esa iqtisodiy islohotlarning boshlanishi, xususiyl sektorning rivoji, mulkchilik shakllarining diversifikatsiyasi va mehnat qonunchiligining yangilanishi O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga mos keluvchi mehnat munosabatlari tizimini shakllantirish zaruratini tug'dirdi.

Bugungi kunda mamlakatda amalga oshirilayotgan modernizatsiya, raqamlashtirish, mehnat bozorining liberallasuvi, migratsiya jarayonlarining yangi ko'rinishlari, xususiyl bandlik agentliklarining paydo bo'lishi, masofaviy mehnat va gig-iqtisodiyot segmentining kengayishi mehnat munosabatlarining yanada chuqur transformatsiyasiga olib kelmoqda. Shuningdek, xalqaro mehnat standartlari, xodimlarning mehnat huquqlarini himoya qilish, ijtimoiy adolat va xavfsizlik masalalarining kun tartibiga chiqishi mehnat munosabatlarining sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarilishini belgilab bermoqda.

Shu bois, O'zbekiston mehnat munosabatlarining tarixiy transformatsiyasini o'rganish nafaqat tarixiy jarayonlarni tahlil qilish, balki bugungi islohotlarning ijtimoiy-iqtisodiy mazmunini anglash, mehnat bozorining zamonaviy rivojlanish tendensiyalarini baholash,

shuningdek, ushbu tizimning kelgusidagi istiqbollari belgilashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada O'zbekiston mehnat munosabatlarining qadimdan to hozirgi kungacha bo'lgan o'zgarishlari kompleks tahlil qilinadi, ularning asosiy bosqichlari, ijtimoiy-iqtisodiy omillari hamda huquqiy-institutsional islohotlarning mazmuni yoritiladi.

Asosiy qism

O'zbekiston mehnat munosabatlarining shakllanishi va rivojlanish jarayoni asrlar davomida jamiyatning iqtisodiy tuzumi, davlat boshqaruvi, mulkchilik shakllari va demografik o'zgarishlarga bevosita bog'liq bo'lgan. Qadimgi davrlardan boshlab mehnatga oid munosabatlar avvalo mulk egaligi, yer-suvdan foydalanish tartibi va kasb-hunar faoliyati bilan belgilanar edi. Dehqonchilik jamiyatlarida mehnat ko'proq jamoaviy, an'anaviy mehnat taqsimoti asosida amalga oshirilgan bo'lib, ustoz-shogirdlik tizimi hunarmandchilikning bosh mezoniga aylangan. Aynan shu davrdayoq mehnat intizomi, ish jarayonidagi mas'uliyat, tovar ishlab chiqarishning dastlabki shakllari shakllanib borgan.

O'rta asrlar davrida kasb egalari gildiyalari, karvonsaroylarda xizmat ko'rsatish tizimi, bozorlardagi savdo tartiblari mehnat munosabatlarining muhim institutlari sifatida rivojlandi. Hunarmandlar, dehqonlar va savdo karvonlari o'rtasidagi iqtisodiy hamkorlik mehnatning ijtimoiy maqomini belgilab, mehnat faoliyatini tartibga soluvchi urf-odatlar, qarindoshlik va jamoaviy kafolatlar tizimini mustahkamladi.

XIX asrda chor Rossiyasi mustamlakachilik siyosatining kuchayishi mehnat munosabatlariga tub o'zgarishlar olib kirdi. Paxtachilikka yo'naltirilgan yirik plantatsiyalar, temir yo'l qurilishi va sanoat obyektlarining vujudga kelishi yollanma ishlovchilar qatlamining shakllanishiga sabab bo'ldi. Bu davrda mehnat sharoitlari og'ir, huquqiy kafolatlar esa juda cheklangan edi. Ish kunining uzunligi, mehnat haqi pastligi, mahalliy aholi uchun ijtimoiy himoya tizimining mavjud emasligi mehnat bozorida tengsizlikning kuchayishiga olib keldi.

Sovet davri esa mehnat munosabatlarining to'liq qayta shakllanishiga asos bo'ldi. Davlatga qarashli mulk ustuvorligi sharoitida mehnat jarayoni markazlashgan tarzda rejalashtirildi, bandlik deyarli to'liq davlat tomonidan kafolatlandi. Yollanma mehnat tizimi bekor qilinib, har bir shaxsning mehnat qilishi ijtimoiy majburiyat sifatida belgilandi. Kasaba uyushmalari xodimlarning manfaatlarini himoya qiluvchi asosiy ijtimoiy institut sifatida faoliyat yuritdi. Mehnat sharoitlari, ish vaqti, dam olish kunlari, ta'til, mehnat muhofazasi bo'yicha aniq me'yorlar joriy etildi. Biroq bu tartib-taomillar ko'p hollarda faqat rasmiy xarakterga ega bo'lib, amalda past mehnat unumdorligi, tashabbuskorlikning sustligi va iqtisodiy rag'batning yetishmasligi bilan cheklangan edi.

1991 yildan keyin mustaqil O'zbekiston mehnat munosabatlarining bozor asosida qayta shakllanish davriga kirdi. Xususiy sektorning paydo bo'lishi, mulkchilik shakllarining o'zgarishi, raqobat muhiti, bandlikning nodavlat shakllari bu jarayonning markaziy omillariga aylandi. 1996 yilda yangi Mehnat kodeksining qabul qilinishi mehnat munosabatlarining huquqiy asoslarini mustahkamladi. Xodim va ish beruvchi o'rtasidagi shartnoma, moddiy rag'batlantirish, ish vaqti va dam olish tartibi, mehnatni muhofaza qilish bo'yicha yangi normalar joriy etildi. Biroq bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayoni ishsizlikning ortishi, mehnat migratsiyasining kuchayishi, malaka bilan bog'liq nomutanosiblik kabi qator muammolarni yuzaga chiqardi.

2017 yildan boshlab mehnat munosabatlarini tubdan modernizatsiya qilish bosqichi boshlandi. Bu davrda raqamli transformatsiya, elektron shartnomalar tizimi, mehnatni elektron hisobga olish, “E-mehnat” platformasi, xususiy bandlik agentliklarining faoliyatini ruxsat etish kabi islohotlar amalga oshirildi. Mehnat muhofazasi standartlarini kuchaytirish, minimal ish haqi va tariflarning bosqichma-bosqich oshirilishi, xodimlar siyosatini korporativ boshqaruv talablari asosida takomillashtirish mehnat munosabatlarining yangi mazmunini shakllantirdi. Masofaviy mehnat, gig-iqtisodiyot, frilanserlik va moslashuvchan bandlik shakllarining kengayishi zamonaviy mehnat bozorining asosiy tendensiyalaridan biriga aylandi.

Bugungi kunda O‘zbekiston mehnat munosabatlari xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) konvensiyalari bilan uyg‘unlashtirilgan, xodimning huquqiy himoyasi, mehnat sharoitlari, gender tengligi, yoshlar bandligini qo‘llab-quvvatlash, nogironligi bo‘lgan shaxslarning mehnatga integratsiyasini ta‘minlash kabi yo‘nalishlarda faol islohotlar davom ettirilmoqda. Mehnat bozorida sifat o‘zgarishlarini talab qiluvchi iqtisodiy diversifikatsiya, innovatsion korxonalar paydo bo‘lishi, xizmat ko‘rsatish sohasining kengayishi va global migratsiya jarayonlari mehnat munosabatlarining yanada moslashuvchan, mobil, raqobatbardosh shaklga o‘tishini taqozo etmoqda.

Shunday qilib, O‘zbekiston mehnat munosabatlarining tarixiy transformatsiyasi mamlakatning iqtisodiy modelini, siyosiy tizimini va ijtimoiy hayotini aks ettiruvchi ko‘p bosqichli jarayon bo‘lib, bugungi islohotlar ushbu tizimni global mehnat bozorining zamonaviy talablariga moslashtirishga qaratilganini ko‘rsatadi.

Xulosa

O‘zbekiston mehnat munosabatlari uzoq tarixiy davr mobaynida ko‘plab siyosiy-iqtisodiy tizimlar, ijtimoiy jarayonlar va institutsional o‘zgarishlar ta‘sirida rivojlanib kelgan murakkab tizimdir. Qadimgi davrlardagi an‘anaviy mehnat shakllaridan tortib chor mustamlakachiligi davridagi yollanma ishchi qatlamining shakllanishi, sovet davridagi markazlashgan mehnat tizimi, mustaqillikdan keyingi bozor iqtisodiyoti asosida shakllangan mehnat modeli — bularning barchasi mehnat munosabatlarining tarixiy transformatsiyasini belgilab bergan bosqichlardir.

Ayniqsa, 2017 yildan boshlab amalga oshirilayotgan modernizatsiya jarayonlari mehnat bozorini raqamlashtirish, elektron mehnat shartnomalari, xususiy bandlik agentliklari, masofaviy va moslashuvchan mehnat shakllarining rivojlanishi kabi zamonaviy tamoyillarni joriy etdi. Bu o‘zgarishlar mehnat munosabatlarining shaffofligi, xodimlar huquqlarining himoyalaniishi va mehnat unumdorligining oshishiga xizmat qilmoqda.

Shu tariqa, O‘zbekiston mehnat munosabatlarining tarixiy transformatsiyasi hozirgi islohotlar bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, mehnat bozorining zamonaviy global standartlarga integratsiyalashuvi, iqtisodiy rivojlanish sur‘ati va inson kapitali salohiyatini kuchaytirishga xizmat qilyapti. Kelgusida raqamli mehnat infratuzilmasini yanada rivojlantirish, kasbiy malaka tizimini kuchaytirish, mehnat migratsiyasini tartibga solish va ijtimoiy himoya mexanizmlarini kengaytirish mehnat munosabatlarining barqaror evolyutsiyasini ta‘minlaydi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi. — Toshkent: Adolat, 2022.

2. Karimov I.A. O'zbekiston bozor iqtisodiyotiga o'tishning o'ziga xos yo'li. — Toshkent: O'zbekiston, 1993.
3. Xalqaro Mehnat Tashkiloti hisobotlari (ILO). Decent Work Country Programme for Uzbekistan, 2021–2025.
4. Abduqodirov A. Mehnat iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot. — Toshkent: IQTISOD-MOLIYA, 2019.
5. Qosimov B., Mamatqulov O. Mehnat bozori va bandlik siyosati. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2015.
6. Raximova Sh. O'zbekistonda mehnat munosabatlarining rivojlanish tendensiyalari // Ijtimoiy tadqiqotlar jurnali. — 2022. — №4. — 45–52-b.
7. Dadaboyev M. Sovet davri iqtisodiy siyosati va mehnat munosabatlari. — Toshkent: Universitet, 2010.
8. World Bank. Uzbekistan Jobs Diagnostic Report. — Washington D.C., 2020.